

Ot nashikh korespondentov, 1899 – Ot nashikh korespondentov. Uman [From our correspondents. Uman]. // *Kievskoe Slovo*. 1899. 22 marta. S. 3 [in Russian].

Parafiia Uspinnia – Parafiia Uspinnia Presviatoi Divy Marii (Uman) [Parish of the Assumption of the Blessed Virgin Mary (Uman)]. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <http://surl.li/oljri> [in Ukrainian].

Portnova – Portnova T. Kostel Uspinnia Presviatoi Divy Marii [Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary]. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <http://surl.li/oljrm> [in Ukrainian].

Ritus – Ritus M. Spadshchyna. Uman. Tserkva Vnebovziattia Presviatoi Divy Marii [Heritage. Uman. Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary]. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <http://surl.li/olmng> [in Ukrainian].

Skus, 2009 – Skus O. V. Relihiina palitra Umanshchyny 1793 – 1917 rokiv: Monohrafiia [The religious palette of Umanshchyna 1793 – 1917: Monograph]. Uman, 2009. 266 s. [in Ukrainian].

Khudozhnii muzei – Khudozhnii muzei (kartynna halereia) [Art museum (picture gallery)]. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <http://surl.li/oljtp> [in Ukrainian].

Tymbrovska, 2002 – Tymbrovska L. Spohady pro kartynnu halereiu [Memories of a picture gallery]. // *Umanska zoria*. 2002. 4 hrudnia [in Ukrainian].

Shostak, 2006 – Shostak Inna. Dushpastyrstvo yepyskopa K.-K. Tsetsishovskoho – pryklad profesiinoi tolerantnosti [Pastoral care of Bishop K.-K. Tsetsishovsky is an example of professional tolerance]. // *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zb. nauk. prats. Vyp. 291 – 292*. 2006. S. 186 – 189 [in Ukrainian].

DOI: 10.31499/2519-2035.10.2023.294799

УДК 94(477.46)«1941/1942»(045)

Зінаїда СВЯЩЕНКО,

orcid.org/0000-0001-5845-3115

*доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії та методик навчання*

*Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини*

(Україна, Умань)

szv09@meta.ua

УМАНСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ В ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто передумови, перебіг та наслідки Уманської оборонної операції 1941 р., зроблено спробу з'ясувати її місце в подіях Другої світової війни.

Зроблено висновок, що важкі оборонні бої, які вели 6-а і 12-а армії спочатку в оперативному, а потім і в тактичному оточенні з кінця липня й до середини серпня 1941 р. були внеском у зрив гітлерівського плану «блискавичної війни», згідно з якими Україна мала бути завойована до початку липня 1941 р. Війська 6-ї і 12-ї армій на півмісяця затримали просування 22 дивізій вермахту та майже всіх військ сателітів. Без них німецьке командування не мало можливості успішно розвивати бойові дії в Україні. Стійкість та героїзм бійців та командирів 6-ї і 12-ї армій, по-перше, дали можливість організувати планомірну евакуацію з півдня України населення й промисловості, запасів продуктів харчування, скарбів музеїв, здійснити мобілізацію військовозобов'язаних на Правобережжі й організувати оборону Києва; по-друге, щит, що утворився з оточених у районі Умані військ, на певний час полегшив становище Південного та Південно-Західного фронтів, дав змогу іншим арміям закріпитися на нових рубежах.

Ключові слова: *Друга світова війна, Уманська оборонна операція, 6-а і 12-а армії, оточення.*

Zinaida SVYASCENKO,

orcid.org/0000-0001-5845-3115

Doctor of Historical Sciences,

*Associate Professor of the Department of World History
and Teaching Methods*

*Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)*

szv09@meta.ua

UMAN DEFENSIVE OPERATION IN THE HISTORY OF WORLD WAR II

The period from July to September 1941 was incredibly difficult for the Red Army, which in unequal and bloody battles made desperate attempts to delay the advance of German troops in Ukraine. Many of its units were surrounded, lost contact with the higher command, neighboring units, not all of them managed to fight their way out of the encirclement. A lot of soldiers died or were captured by the enemy. Stavka's efforts to control the situation did not have the proper effect. Sometimes the higher orders only indicated a misunderstanding of the real situation. An example of such a situation can be the events of July-September 1941, which took place in the area of the city of Uman.

The purpose of the research is to find out the place of Uman defensive operation of 1941 in the events of the Second World War.

The extremely difficult situation on the Soviet-German front, which developed in the second half of July, was analyzed. It is noted that the main blow was inflicted by the German troops at the junction of the 5th and 6th armies. On July 12 they managed to get to the Kyiv Fortified District, take control of Berdychiv and approach Bila Tserkva. This created a threat of deep encirclement of the troops of the 6th and 12th armies. In the current situation, it would be more expedient to withdraw the specified armies from an extremely disadvantageous operational position.

It is emphasized that while continuing defensive battles in unfavorable operational conditions, the 6th and 12th armies showed unparalleled heroism and courage. The combination of these two armies with persistent resistance and skillful defensive actions delayed the advance of more than eighteen enemy divisions for another two days, inflicting huge losses.

An attempt was made to characterize the defensive battles that the completely surrounded troops of Ponedelin's group conducted. The surrounded soldiers steadfastly resisted the enemy, despite a significant advantage in the enemy's manpower. But fighting in a complete encirclement was exhausting. The lack of ammunition, fuel and medicines did their job. Due to the lack of shells, the Soviet artillery was forced to fire individual guns only.

It was concluded that the heavy defensive battles waged by the 6th and 12th armies, first in an operational and then in a tactical encirclement from the end of July to the middle of August 1941, contributed to the failure of Hitler's "blitzkrieg war" plan, according to which Ukraine was to be conquered by the beginning of July 1941. The troops of the 6th and 12th armies delayed the advance of 22 divisions of the Wehrmacht and almost all satellite troops for half a month. Without them, the German command had no opportunity to successfully develop combat operations in Ukraine.

The resilience and heroism of the soldiers and commanders of the 6th and 12th armies, firstly, made it possible to organize the planned evacuation of the population and industry, food supplies, museum treasures from the south of Ukraine, to mobilize reservists on the Right Bank Ukraine and organize the defense of Kyiv; secondly, the shield formed from the troops surrounded near Uman eased the position of the Southern and South-Western fronts for a certain time, and enabled other armies to gain a foothold on new frontiers. This is the tragic, but significant contribution of the soldiers and commanders of the 6th and 12th armies to the then still distant Victory.

Keywords: World War II, Uman defensive operation, 6th and 12th armies, encirclement.

Постановка проблеми. У пам'яті кількох поколінь Друга світова війна закарбувалась як подія, що розколола їх життя на довоєнний, воєнний і повоєнний періоди, кожен з яких сприймається як окрема епоха. Та особливим поєднанням трагізму і героїзму вирізняється саме воєнна доба. Вперше в історії людства збройний конфлікт набув тотального характеру, захопивши у свій вир кожную сферу господарського й суспільного життя, кожную родину і кожную людину, незважаючи на її вік, стать і соціальне становище. Та особливо жорстокою ця війна виявилася для народу України. Україна стала одним з вирішальних театрів бойових дій на суші, в небі й на морі, її територією двічі прокотилися смертоносні фронтові вали.

22 червня 1941 року, з нападом Німеччини на Радянський Союз, вся Україна була втягнута у Другу світову війну і стала однією з перших жертв гітлерівського плану «блискавичної війни».

Неймовірно важким для Червоної армії, яка в нерівних кровопролитних боях робила відчайдушні спроби затримати просування німецьких військ в Україні, був період з липня по вересень 1941 р. Багато її підрозділів і частин потрапляли в оточення, втрачали зв'язки з вищим командуванням, сусідніми частинами, далеко не всім вдавалося з боями вирватися з оточення.

Більшість гинула або потрапляла у ворожий полон. Намагання Ставки опанувати обстановку на місцях не давало належного ефекту. Інколи накази «зверху» лише свідчили про нерозуміння справжнього становища, у якому опинилася діюча армія. Прикладом такого становища можуть бути події липня-вересня 1941 р., що відбувалися в районі м. Умані.

Аналіз досліджень. Уманська оборонна операція згадується практично в усіх дослідженнях присвячених подіям Другої світової війни на радянсько-німецькому фронті, але лише в контексті подій, що стосувалися оборони Києва та трагедії Південно-Західного фронту. Історіографія проблеми практично не має розробок конкретно історичних, регіональних. Виняток становлять дослідження місцевих краєзнавців (Гарбузова, 2005).

Мета статті. Автор ставить за мету з'ясувати місце Уманської оборонної операції 1941 р. в подіях Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Вирішальні бої на території України розгорнулися на житомирсько-київському, уманському та одеському напрямках. Німецьке командування планувало швидко розгромити дислоковані тут великі угруповання Червоної армії, захопити територію України, а потім здійснити прорив на Кавказ і у Закавказзя.

Вирішальною для ходу воєнних операцій першого періоду війни була Уманська оборонна операція, яку здійснювали війська 6-ї (командуючий генерал-лейтенант І.М. Музиченко) та 12-ї (командуючий генерал-майор П.Т. Понеделін).

В другій половині липня склалася надзвичайно складна обстановка на радянсько-німецькому фронті. Війська Південно-Західного фронту вели тяжкі оборонні бої в районі Києва. На фронті від Бердичева до Дніпра війська лівого крила Південно-Західного і Південного фронтів вели запеклі бої з 17-ю німецькою армією (командуючий Рунштедт), що наступала на Вінницю та Умань та з 1-ю танковою групою Клейста (Україна в полум'ї війни, 2005: 30).

Головного ж удару німецькі війська завдали на стику 5-ї і 6-ї армій. 12 липня їм вдалося вийти до Київського укріпленого району, оволодіти Бердичевом і наблизитися до Білої Церкви. Це створило загрозу глибокого оточення військ 6-ї і 12-ї армій. Здавалося, що в обстановці, що склалася, доцільніше було б вивести вказані армії з украї не вигідного оперативного положення. Проте з 9 по 15 липня накази командувача фронтом вимагали «продовжувати виконувати раніше поставлене завдання», тобто міцно обороняти рубіж старого державного кордону. І війська 6-ї і 12-ї армій, відірвані від решти сил фронту, маючи відкритий правий фланг, протягом семи днів тут героїчно оборонялися. Основна мета оборони полягала в тому, щоб скути головні сили 1-ї танкової групи і 17-ї польової армії, нанести їм

максимальну утрату і виграти час для зосередження резервів Ставки на Дніпрі на південь від Києва (Арушанян).

16 липня поступила директива фронту про відведення військ на рубіж Ширмовка, Калинівка, Літін, Вінниковці.

В день відступу нацистам вдалося прорватися і розвинути удар на Жмеринку. Цим наступом, як з'ясувалося пізніше, вони ставили собі за мету концентричним ударом 1-ї танкової групи з району Біла Церква та Умань і силами 17-ї армії з району Бар, Могилів-Подільський також в загальному напрямі на Умань оточити наші дві армії. Проте це їм не вдалося. Своєчасно розпочатий контрудар фронтових резервів по танковій групі зірвав задум ворога. Наступ 17-ї армії також було припинено зусиллями військ 12-ї армії. Важливу роль в цих боях зіграв контрудар 18-ї армії з півдня. В результаті радянські війська дістали можливість організовано відійти і зайняти оборону на вказаному рубежі, відновивши зв'язок із з'єднаннями 18-ї армії Південного фронту (Литвин, 2005: 621).

11-та німецька армія, обходячи Умань з півдня, наступала на Балту і Первомайськ. 16 липня 1941 року два моторизованих корпуси 1-ї танкової групи Клейста прорвали фронт південніше Білої Церкви і створили загрозу виходу в тил відступаючим на південний схід військам 6-ї та 12-ї армій. Щоб відвести цю загрозу, командуючий Південно-Західного фронту генерал-полковник М. П. Кирпонос наніс флангові удари по угрупованню ворога силами 26-ї армії під командуванням Ф. Я. Костенка. Їй вдалося в ході важких боїв на декілька днів зупинити наступ німців, що дало можливість відвести відступаючі війська в південно-західному напрямку (Гарбузова, 2005: 12).

18 липня о 8 годині, після сильної артилерійської і авіаційної підготовки, в наступ перейшов 2-й механізований корпус танкової групи Клейста і знову склалась загроза оточення військ 6-ї та 12-ї армій (История Второй мировой войны, 1975: 82). В своїх мемуарах М.С. Хрущов, який був членом Військової ради Південно-Західного напрямку, зазначив, що на рівні командування фронтом було прийняте рішення про негайне відведення військ 6-ї та 12-ї армій на нові позиції, але Сталін наказав повернути їх назад (Хрущов, 1990: 92-93).

Перша і подальші дві атаки були успішно відбиті з великими для противника втратами.

Продовжуючи оборонні бої в невідповідних оперативних умовах, особовий склад 6-ї і 12-ї армій проявляв неперевершений героїзм і відвагу. З'єднання цих двох армій наполегливим опором і умілими оборонними діями затримали просування більше вісімнадцяти ворожих дивізій ще на дві доби, нанісши їм величезні втрати. Проте положення на правому фланзі наших військ продовжувало погіршуватися (Арушанян).

Організовано здійснивши вночі відхід на проміжний рубіж, війська 12-ї армії в тісній взаємодії з 6-ю і 18-ю арміями вели запеклі бої із з'єднаннями 17-ї німецької армії. Користуючись своєю рухливістю, противник зробив обхідний маневр і захопив на флангах основний рубіж, призначений для нашої оборони. Щоб знищити угруповання, що прорвалося, було вирішено завдати удару силами обох армій. Наступ призначили на 22 липня. Одночасно з метою

полегшення становища 6-ї і 12-ї армій 26-а армія нового формування з району Бородянки завдала удару у фланг німецького угруповання в напрямі Біла Церква, Гостра Могила.

Наступ ударної групи приніс значні результати. У районі Животова частини 16-ї мотодивізії ворога, зокрема мотоциклетний батальйон, були розгромлені і відкинуті на північ. Особливо великого успіху досягла 72-а гірськострілецька дивізія генерала П. І. Абрамідзе, що захопила багато трофеїв і полонених. Контрудар 26-ї армії скув головні сили ворога і затримав його просування на південний схід. Велику роль тут зіграв також 2-й механізований корпус генерала Ю. В. Новосельського, який 21 липня був висунутий командуванням фронту на рубіж Лукашівка, Краснопілка і створив рухома оборону (Арушанян). З оперативної точки зору це було цілком доцільним, оскільки наші війська билися пліч-о-пліч з військами цього фронту і знаходилися далеко від головних сил Південно-Західного фронту.

23 липня наказом командуючого Південно-Західного фронту війська 6-ї та 12-ї армій були зведені в одну групу під командуванням генерал-майора П. Г. Понделіна (Арушанян, УКМ: 12).

Увечері того ж дня була одержана директива командувача військами Південного фронту про відхід 6-ї і 12-ї армій на рубіж Звенигородка, Христинівка, Теплик. З 26 по 30 липня війська цих армій, охоплені з трьох сторін, вели важкі оборонні бої з переважаючими силами ворога і відійшли на рубіж Ново-Архангельськ, Краснопілка, Перегонівка, маючи в центрі своєї оперативної побудови місто Умань. Наші нечисленні, але міцні духом з'єднання і частини в ці дні не тільки сковували значні сили супротивника, але і нанесли їм великих втрат. Бої носили лютий і запеклий характер. Багато пунктів переходили з рук в руки по декілька разів. Особливо слід відзначити службу тилу і ВПО, які з 28 по 30 липня встигли вивезти з 6-ї і 12-ї армій близько 4000 поранених воїнів (Арушанян).

16-та танкова дивізія, здійснивши 150-ти кілометровий марш, зосередилась біля Умані. З 21 по 24 липня 1941 року в районі Христинівки і Маньківки йшли важкі оборонні бої. Хоча бійцям 2-го мехкорпусу і не вдалося розгромити групу Клейста, але її наступ було призупинено (Гарбузова, 2005: 123).

25 липня за наказом командування Південно-Західного фронту група Понделіна була перепідпорядкована командуючому військами Південного фронту, генералу армії І. В. Тюленеву, оскільки війська угруповання були далеко відкинуті від сил і штабу Південно-Західного фронту. Ввечері того ж дня директивою командуючого Південного фронту війська угруповання відведені на рубіж Звенигородка, Христинівка, Теплик.

28 липня фронт кругової оборони групи військ Понделіна проходив на рубежі Краснопілка, Монастирище – Івангород – Комарівка.

У останні дні липня обстановка на фронті знову загострилась. 1-а танкова група Клейста знову перейшла в наступ на Звенигородку – Шполу – Первомайськ, одночасно в район Первомайська вийшла 17-а німецька армія, таким чином, кільце навколо групи Понделіна зімкнулось (Литвин, 2005: 144).

На ранок 30 липня війська групи Понеделіна після запеклих боїв дещо скоротили фронт і зайняли кругову оборону на рубежі Новоархангельськ – Краснопілка – Перегонівка. На вечір 31 липня лінія фронту підійшла до м. Умані. 31 липня німецьким військам вдалося замкнути кільце оточення.

У ніч на 1 серпня за наказом командувача фронтом війська групи Понеделіна залишили Умань і відійшли на рубіж річки Синюха. Вранці 1 серпня по радіо поступило бойове розпорядження – міцно утримувати цей рубіж. Одержавши наказ про перехід до жорсткої кругової оборони, війська групи глибоко заривалися в землю, укріплювали і маскували свої позиції, ставили протитанкові загороди, словом, готувалися дати ворогу гідну відсіч (Арушанян).

За рішенням Військових рад 6-ї і 12-ї армій війська перейшли до кругової оборони між річками Ятрань – Велика Виска і Синюха. Штаб групи Понеделіна розмістився в селі Підвисокому (Гарбузова, 2005: 124).

З 2 серпня війська групи Понеделіна вели оборонні бої в повному оточенні (Безсмертя, 2000: 97). Німецькі війська здійснювали масовані атаки, намагаючись розчленувати кругову оборону радянських військ. Оточені воїни стійко протистояли ворогу, незважаючи на значну перевагу в живій силі противника. Але бої в повному оточенні виснажували сили. Нестача боєприпасів, пального, медикаментів робили свою справу. Через відсутність снарядів радянська артилерія вимушена була вести вогонь окремими гарматами лише прямим наведенням. В зведенні штабу тилу Південного фронту № 035 говориться: «Забезпеченість по боєприпасам і пальному близька до нуля, гірських і корпусних артвистрелів немає зовсім, інших артвистрелів 5 – 10 штук на гармату» (Арушанян, УКМ: 17).

З 3 і 4 серпня продовжувались активні атаки німецьких підрозділів. Бійці оточеної групи чинили стійкий опір. Населенні пункти Кам'яне, Новоархангельськ, Тернівка декілька разів переходили з рук в руки (Арушанян, УКМ: 18).

Але становище оточених погіршувалось з кожним днем. Не маючи поповнення на протязі півтора місячних напружених боїв, склад групи Понеделіна значно зменшився кількісно, що збільшувало нерівність сил воюючих сторін. 4 серпня поступило шифроване бойове розпорядження № 0047 за підписом командуючого військами Південного фронту В.І. Тюленева, адресоване Понеделіну: «Своїми силами організувати вихід з оточення в східному напрямку» (Арушанян, УКМ: 19). Для прориву на схід необхідно було форсувати р. Синюху, для чого сил вже не було. Тому було вирішено організувати і здійснити прорив в південному напрямку.

В ніч на 5 серпня не був організований прорив нічною атакою артилерійської підготовки, через відсутність боєприпасів. В результаті прориву з оточення вийшла невелика група військ.

День 5 серпня був найважчим. Німці, за підтримкою сильного артилерійського вогню, який прострілював наскрізь всі розташування радянських військ, посилив атаки на всьому фронті. Утримуючи позиції протягом дня, виснажені і знекровлені війська втрачали останні сили.

Подальше продовження боротьби в умовах оточення стало неможливим. Три дні військам не видавали продовольства, снарядів і пального, закінчувались патрони. Було прийняте рішення знову зробити спробу організувати прорив і вихід з оточення в північному напрямку. Одночасно штаб давав вказівку військам в разі невдачі прориву, знищити матеріальну частину і автомашини, розбитись на дрібні групи, просочитись через лінію фронту і пробитись до своїх військ (Гарбузова, 2005: 125).

В бойовому донесенні від 5 серпня 1941 року Військовій раді Південного фронту генерал-майор П. Г. Понеделін доповідав, що «... о 12.00 противник розпочав небувалу артилерійську підготовку – простріл усього плацдарму; бій триває, чим закінчиться – сказати важко. Зібрано 1200 багнетів – останній резерв. Надія на прорив у ході нічної атаки» (Безсмертя, 2000: 99).

Ніч на 6 серпня була місячною, тому групу прориву противник виявив передчасно. Без артилерійської підготовки, позбавлена раптовості, атака успіху не мала. З 6 по 13 серпня бійці і командири, розбившись на дрібні групи, пробивались через лінію фронту. Останнім рубежем знесилених і знекровлених воїнів стало урочище Зелена Брама. Тут і розігрались останні трагічні сторінки Уманської оборонної операції (Долматовский, 1989: 137).

П. Понеделін передав у Ставку Верховного головнокомандування останню радіограму такого змісту: «Боротьба йде в радіусі трьох кілометрів. У бою всі. П'ятачок прострілюється з усіх боків, противник безперервно бомбить. Б'ють артилерія і міномети. Чекаємо атаки танків. Протримаємося до вечора. Уночі йдемо на останній штурм. Війська поводяться героїчно» (Литвин, 2005: 621).

Результатом цієї трагічної операції була загибель тисяч бійців і командирів. За німецькими даними під Уманню було взято у полон 103 тис. радянських солдатів і офіцерів, 217 танків і 858 гармат (Переслегин, 2006: 120). Війська Південного фронту лишилися двох армій, їх командувачі генерали П.Г. Понеделін та І.М. Музиченко опинилися у полоні. Про число вбитих можна лише здогадуватися, бо очевидці розповідали, що вода у річці Синюсі в ті дні стала рудою від крові (Долматовский, 1989: 74).

Південно-західний напрям втратив вагому силу, якою були 6-а і 12-а армії.

Висновки. Важкі оборонні бої, які вели ці армії спочатку в оперативному, а потім і в тактичному оточенні з кінця липня й до середини серпня 1941 р. були внеском у зрив гітлерівського плану «блискавичної війни», згідно з якими Україна мала бути завойована до початку липня 1941 р. Але ворожий «графік» було зірвано уже на початку війни. Війська 6-ї і 12-ї армій на півмісяця затримали просування 22 дивізій вермахту та майже всіх військ сателітів. Без них німецьке командування не мало можливості успішно розвивати бойові дії в Україні. Стійкість та героїзм бійців та командирів 6-ї і 12-ї армій, по-перше, дали можливість організувати планомірну евакуацію з півдня України населення й промисловості, запасів продуктів харчування, скарбів музеїв, здійснити мобілізацію військовозобов'язаних на Правобережжі й організувати оборону Києва; по-друге, щит, що утворився з оточених у районі Умані військ, на певний час полегшив становище Південного та Південно-Західного фронтів, дав змогу іншим арміям закріпитися на нових рубежах. У цьому й полягає

трагічний, але вагомий внесок бійців і командирів 6-ї і 12-ї армій в тоді ще далеку Перемогу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Арушанян – Арушанян Б. Боевые действия 6-й и 12-й армий с 9 июля по 16 августа 1941 года. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://rkka.ru/oper/12A/main.htm>
- Арушанян, УКМ – Арушанян Б.И. 12-я армия в начальный период Великой Отечественной войны // Уманський краєзнавчий музей. НДФ. 274 с.
- Безсмертя, 2000 – Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941 – 1945. К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. 944 с.
- Гарбузова, 2005 – Гарбузова Л. Д. Уманська оборонна операція // *Черкащина в контексті історії України. Матеріали другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.* Черкаси: «Ваш Дім», видавець ПП Дикий О. О., 2005. С. 122–126.
- Долматовский, 1989 – Долматовский Е. Зеленая брама: Докум легенда об одном из первых сражений Великой Отеч. войны. 3-е изд. М.: Политиздат, 1989. 319 с.
- История Второй мировой войны, 1975 – История Второй мировой войны: В 12-т. Т. 4. М.: Воениздат, 1975. 534 с.
- Литвин, 2005 – Литвин В. М. Історія України (у3-х томах). Т. III. Новітній час (1914 – 2004). Книга перша. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. 832 с.
- Переслегин, 2006 – Переслегин С. Вторая мировая: война между реальностями. М.: Яуза, Эксмо, 2006. 544 с.
- Україна в полум'ї війни, 2005 – Україна в полум'ї війни. 1941 – 1945 / П. П. Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горелов та ін. К.: Україна, 2005. 560 с.
- Хрущов, 1990 – Хрущов Н. С. Воспоминания // *Вопросы истории.* 1990. № 9. С. 82–98.

REFERENCES

- Arushanyan – Arushanyan B. Bovevye deystviya 6-y i 12-y armiy s 9 iyulya po 16 avgusta 1941 goda [Combat operations of the 6th and 12th armies from July 9 to August 16, 1941.]. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://rkka.ru/oper/12A/main.htm> [in Russian].
- Arushanyan, UKM – Arushanyan B.I. 12-ya armiya v nachalnyiy period Velikoy Otechestvennoy voyni [12th Army in the initial period of the Great Patriotic War] // Umanskiy kraEznavchiy muzey. NDF. 274 s. [in Russian].
- Bezsmertia, 2000 – Bezsmertia. Knyha Pamiati Ukrainy 1941 – 1945 [Immortality. Book of Memory of Ukraine 1941–1945.]. K.: Poshukovo-vydavnyche ahentstvo «Knyha Pamiati Ukrainy», 2000. 944 s. [in Ukrainian].
- Harbuzova, 2005 – Harbuzova L. D. Umanska oboronna operatsiia [Uman defense operation] // *Cherkashchyna v konteksti istorii Ukrainy. Materialy druhoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii Cherkashchyny, prysviachenoї 60-richchiu Peremohy u Velykii Vichyznianiі viini 1941–1945 rr.* Cherkasy: «Vash Dim», vydavets PP Dykyi O.O., 2005. S. 122–126 [in Ukrainian].
- Dolmatovskiy, 1989 – Dolmatovskiy E. Zelenaya brama: Dokum. legenda ob odnom iz pervyih srazheniy Velikoy Otech. Voyni [Green Gate: Document. legend about one of the first battles of the Great Fatherland. war.]. 3-e izd. M.: Politizdat, 1989. 319 s. [in Russian].
- Istoriya Vtoroy mirovoy voyni, 1975 – Istoriya Vtoroy mirovoy voyni [History of World War II]: V 12-t. T. 4. M.: Voenizdat, 1975. 534 s. [in Russian].
- Lytvyn, 2005 – Lytvyn V. M. Istoriia Ukrainy (u3-kh tomakh) [History of Ukraine (in 3 volumes)]. T. III. Novitnii chas (1914 – 2004). Knyha persha. K.: Vydavnychi dim «Altnrnatyvy», 2005. 832 s. [in Ukrainian].
- Ukraina v polumi viiny, 2005 – Ukraina v polumi viiny. 1941 – 1945 [Ukraine is in the flames of war. 1941 – 1945] / P. P. Panchenko, O. I. Utkin, V. I. Horielov ta in. K.: Ukraina, 2005. 560 s. [in Ukrainian].
- Hruschov, 1990 – Hruschov N. S. Vospominaniya [Memories] // *Voprosyi istorii.* 1990. № 9. S. 82–98 [in Russian].